

Оскуола иннинээ5и саастаах о5олору хартынанан кэпсииргэ уөрэтии

*Амма нэһилиэгин «Хатынчаана» уһуяан иитээччилэрэ
Борисова Туяра Александровна, Нестерова Инна Софроновна*

Тылы сайыннарыы биир сурун көрүңүнэн хартынанан үлэ, кэпсээн оңорторуу буолар. **Хартына** — оскуола иннинээ5и үөрэхтээһин биир сүрүүн атрибута буолар. Хартына туһатын, иитэр – үөрэтэр суолтатын туһунан бэрт киэңник М. М. Кони́на, Е. П. Короткова, О. И. Радина, Е. И. Тихеева, С. Ф. Руссова о.д.а. биллиилээх педагогтар методическай пособиеларыгар, үлэлэригэр суруллар.

Хартыналар, уруһуйдар, литературнай уонна фольклорнай айымньылар **иллюстрациялара** о5о өйүн сайыннарыыга (тулалыыр эйгэни билиһиннэриин, толкуйдуур, айар, анаарар, ырытар дьобурдары, тылы сайыннарыы), эстетическай сайыннарыыга (кэрэни ылынар, өйдүүр, эмоциональнай эйгэни байытыы) уонна тылын сайыннарыыга (бодоруһуу, ситимнээх саңа, ис санаатын этинии) улахан оруоллаахтара саарба5а суох.

Хартына иитэр-үөрэтэр улэ5э туһата элбэх. Хартына о5о тулалыыр эйгэ уонна айыл5а көстүүлэрин туһунан билиилэрин дириңэтэрин, кэңэтэрин таһынан, эбии о5ону саңарарга үөрэтэр, интэриэһи тардар, эмоцияларын сайыннарар уратылаах.

О5о оскуола5а киирэр сааһыгар бэйэтин санаатын сааһылаан этэр, улахан дьону, саастыылаахтарын кытта кэпэсэтэр, араас тема5а бэйэтэ кылгас кэпсээни айар буолуохтаах. Ол иһин о5ону кыра сааһыттан уһуяаңа да, дьиэтигэр да араастаан дьарыктаан, тылын саппааһын байытарга, ситимнээх саңатын сайыннарарга кыһаллабыт.

Уһуяаңа тылы сайыннарыыга сүрүннээн хартынанан үлэни туһанабыт. К.Д.Ушинскай: " О5о5о хартынананы биэр да, о5о тута саңарыа ", - диэн эппитин курдук, о5о тылын сайыннарарга хартына өңөтө сүңкэн суолталаах. Хартына кыра о5ону саңардар, санаатын этэригэр, билиитин кэңэтэригэр көмөлөһөр.

Ол эрээри сорох о5о тута саңаран, аһыллан барбат. Хас биирдии о5о тус-туспа айыл5алаах, сайдыылаах, интэриэстээх буолар. Онон араас оонньуулары, ньымалары, эрчиллиилэри туһаныы хартынанан үлэни таһаарыылаах, ситиһиилээх түмүктээх оңорор.

Хартынанан кэпсээһин көруннэрэ

1. Предметнэй хартынананы ойуулаан – дьүһүннээн кэпсээһин – хартынаба көстөр предмети эбэтэр кылы, кини хаачыстыбатын, дьайытын, ураты өрүтүн ситимнээн кэпсээһинэ.

2. Сюжетнай хартынананы кэпсээһин – хартына иһиттэн тахсыбакка, көстөр ситуацияны ойуулааһын.

3. Сюжеттаах, сериялаах хартынанан кэпсээһин: оҕо биир сюжеттаах хас да хартыналартан ситимнээн кэпсээн оңорон таһаарар.

Хартынанан үлэҕэ сурун ирдэбиллэр :

1. Хартынанан үлэ 2-с кыра бөлөхтөн сааланара ордук.
2. Хартынананы таларга иһигэр хас объект баарыттан тутулуктаах: кыра бөлөх оҕотугар хартынаба объект аһыйах буолуохтаах.
3. Хартынанан үлэ дьарыгын кэнниттэн хартына бөлөх иһигэр 2-3 нэдиэлэ хаалыахтаах уонна оҕо көрөр сиригэр ыйаныахтаах.
4. Үлэҕэ араас ньымалары туһанар табыгастаах. Ооньбуулары бөлөбүнэн эбэтэр биирдиилээн ытыахха сөп.
5. Дьарык хас биирдии этабын сыһыйан толкуйдаан ытыахха наада. Этап тумугэ: оҕо ситимнээх кэпсээнэ.

Кыра бөлөххө хартынанан үлэҕэ бэлэмнэнии этап буолар. Манна оҕо тылын саппааһын байыты, тылы сайыннары уонна хартынананы болбойон көрөллөрүн, ис хоһоонун өйдүүлэрин ситиһии буолар. Бу саастарыгар оҕолор хартынананы ойуулуур кыахтара суох. Иитээччи ыйытыларын көмөтүнэн оҕолор хартынаба ойууламмыты биирдиилээн ааттыллар уонна өңүн - дьүһүнүн, быһытын быһаараллар. Оҕолор бу саастарыгар кыралаан тылларын саппааһа байар, эбиллэр кэмэ. Хартынанан үлэҕэ араас ньымалары, ооньбуулары туттар туһалаах.

Орто бөлөххө хартынананы көрөн ис хоһоонун өйдүүлэрин, иитээччи кэпсээнин утуктэн (ыйытыларын көмөтүнэн) ойуулаан кэпсири ситиһиллэр. Орто бөлөххө оҕо хартынаба туох ойууламмытын кэпсиригэ салгы үөрэнэр. Ол

эрээри бу кэмнэ обо толкуйдуур, бэйэтэ кэпсиир дьобура, тыла - өһө, ситимнээх саңата сайдар. Ол иһин кини бэйэтэ хартыынаны кылгастык ойуулуур кыахтанар. Тыллары ситимнээн этиилэри оңорор буолар.

Улахан уонна бэлэмнэнии бөлөхтөрүгэр оболор бэйэлэрэ (көмөтө суох) кэпсиэхтээхтэр. Сериялаах хартыыналар киирэллэр.

Хартыынанан кэпсээн онорторууга араас ньымалары туһаныхха сөп. Холобура, иитээччи кэпсээнэ (образец), моделирование, былааннааһын, бөлөбүнэн эбэтэр биирдиилээн үлэ, обо кэпсээнин сыаналааһын. Бу ньымалар табынан эбии араас эрчиллиилэри, оонньуулары, ситуациялары туһаныхха сөп.

Оонньуу обо саамай таптыыр, үлүһүйэр дьарыга. Обо тылын – өһүн сайыннарарга тыл оонньуулар улахан суолталаахтар. Оболорго сөптөөх тыл оонньуулар обо тылын саппааһа, айар, толкуйдуур, ойуулаан-дьүһүннээн, уобарастаан өйдүүр дьобура сайдарыгар, саңаны билэригэр, айарыгар тирэх буолар. Маны тэнэ булугас өйүн эрчийэн, тыл баайын баһылаан, баай тыллаах үтүө дьон буолалларыгар көмөлөһөр. Оонньуу сатабыллаахтык, толкуйдатар аналлаахтык ытытылынабына, обо бэйэтэ да билбэтинэн билиитэ хаңыыр, тыла – өһө сайдар, санаатын сааһылаан саңара үөрэнэр. Итиннэ тыл оонньуулар улахан олугу уураллар.

Хартыынанан үлэбэ туттуллар оонньуулар, ньымалар.

Кыра бөлөххө

«Куукула иһитэ»

Сыала: обо тылын саппааһын байыты, иһит-хомуос туһунан билиитин кэнэтии;

Куукулабытын аһатыабын диэн иитээччи оболору ыңыраар. Оболор бэриллитбит иһит - хомуос ойууларыттан аһылыкка сөптөөбү талыахтаахтар. Холобур, сарсыардааңны аһылыкка чааскы, ньуоска, тэриэлкэ. Иитээччи эбии ыйытылары биэрэн обо тылын саппааһын байытар, билиитин кэңэтэр.

«Дьинэ харамайдара»

Сыала: дьизэ харамайдарын туһунан билиини кэңэтии, көрөн билэр, ааттыыр дьобуру сайыннары, тыл саппааһын байыты.

Иитээччи хартына көмөтүнэн араас ыйытылары биэрэр: Туох ойууламмыт? Хайдах саңарарый? Ыт ханна олороруй? Куоска саңата? о.д.а.

«Пааратын бул»

Сыала: Икки тэң хартынанан булар дьобуру, болбомтолоох буолууну сайыннары, тыл саппааһын байыты.

Иитээччи оболорго икки куукуланы көрдөрөр уонна кинилэргэ биирдии оонньууру бэлэктиэбин диэн ыңыраар. Оболорго араас предметнай хартыналар бэриллэллэр (иһит - хомуос, танас - сап, транспорт, обуруот аһа о.д.а.). Кинилэр онтон оонньуур ойуулаах хартынанан талыахтаахтар. Салгыы иитээччи куукулаларбыт куулэйдии баралларыгар транспорт булан биэриэбин диир. Оболор икки транспорт көрүнүн булуохтаахтар. Ити курдук араас соруудабы биэрэн иһэр иитээччи.

«Туох суох буолбутуй?»

Сыала: болбомтону, ситимнээх саңаны сайыннары, тыл саппааһын байыты.

Оболорго араас предметнай хартыналар бэриллэллэр. Иитээччи оболор харахтарын симпиттэрин кэннэ биир хартынанан кистиир. Оболор ханнык хартына суох буолбутун өйдөөн көрүөхтээхтэр. Салгыы иитээччи араас ыйыты биэрэн, обону саңардар.

«Ыраабы көрөр турба»

Сыала: Биир предмети өйдөөн көрөр, ону ойуулуур дьобуру сайыннары.

Ыраабы көрөр турба көмөтүнэн оболор хартынаба туох уруһуйдаммытын кэпсииллэр. Иитээччи араас соруудахтары биэриэн сөп. Холобур, кыһыл өңү бул, чыычаах туох үрдүгэр олорорун көр, кыыс бэргэһэтин көр о.д.а.

Орто бөлөххө

«Хартына иһигэр кирии»

Сыала: оҕо ситимнээх саңатын, айар дьобурун сайыннарыы.

Иитээччи оҕону хартынаҕа киллэрэр. Холобур, кыһын туһунан хартынаҕа оҕо бэйэтин ол кыһынны кэм иһигэр сылдыар курдук сананыахтаах уонна тугу көрөрүн кэпсиир: мас аттыгар турабын, үрдүбэр хаар түһэр, аттыбар оҕолор оонньуу сылдыаллар о.д.а

«Дьыл кэмэ»

Сыала: тыл саппааһын байытыы, икки, үс тылы ситимнээн хартынананы ойуулааһын.

Дьыл кэмнэринэн наардаммыт ойуулартан оҕо талан бэйэтэ эбэтэр иитээччи көмөтүнэн көстүүнү быһаарар. Холобур, күһүн сэбирдэх түспүт, тэллэй үүммүт, ардах туспут о.д.а.

«Тугох тийбэти?»

Сыала: болҕомтону, ситимнээх саңаны сайыннарыы, тыл саппааһын байытыы.

Оҕолорго араас ситэ ойууламматах хартыналар бэриллэллэр. Оҕо ону өйдөөн көрөн быһааран биэрэр. Холобур, бу остуол биир атаҕа суох, массыына көлүөһэтэ суох, чааскы тутааҕа суох о.д.а. Иитээччи эбии ыйытылары биэрэн, предмет туһунан кэпсэтиини кэңэтэр.

«Тугу кэтэрдэбит?»

Сыала: ойуулуур - дьүһүннүүр тыллары туттар дьобуру сайыннарыы.

Танас - сап тула кэпсэтии. Кыыстаах уолу дьыл кэминэн көрөн таныннарыы. Араас танас-сап ойуулар бэриллэллэр: халын, чараас, атах танаһа о.д.а. Холобур, кыһын халын бэргэһэ кэтэбит, сайын чараас ырбаахы кэтэбит, сапшыкы куһун о.д.а.

«Сарсыарда, күнүс, киэһэ»

Сыала: бириэмэни быһаарар дьобуру, ситимнээн саңарыны сайыннарыы.

Иитээччи оҕолорго араас бириэмэни көрдөрөр хартыыналары бэлэмниир. Араас ыйытылары биэрэр: Кыыс хаһан утуйан турбутуй? Уол хаһан зарядкалаабытый? Ый хаһан көстөрүй? о.д.а. Оҕолор бириэмэни быһааран иһэллэр.

«Сөптөөх өңү бул»

Сыала: өңү-дьүһүнү хатылааһын, өйдөөн көрөр дьобуру, болҕомтону, ситимнээх саңаны сайыннарыы.

Иитээччи оҕолорго араас өңнөөх төкүнүктэри (араас геометрической фигуралары) түңэтэр. Оҕолор хартыынаттан бэриллибит өңнөрүн булаллар, быһаараллар.

"Сөп - сыыһа"

Сыала: ойуулаан көрөр, толкуйдуур дьобуру, ситимнээх саңаны сайыннарыы, тыл саппааһын байытыы.

Иитээччи биир оҕону талар уонна биир предметнай хартыына биэрэр (араас хартыына буолуон сөп). Атын оҕолор ол хартыынанан көрбөттөр. Талыллыбыт оҕо оҕо оҕорооччу оҕолор араас ыйыты биэрэннэр ханнык хартыына буоларын таайыахтаахтар. Онуоха "сөп - сыыһа" диэн эппиэттээн иһиллэр. Холобур, куоска ойуута (аһыыр дуо? - сөп; кытаанах дуо?-суох; түүлээх дуо? - сөп о.д.а.)

Улахан бөлөххө

«Телефон»

Обо хартынанан көрөн баран кимнэ эмит «телефоннуур» уонна хартынаба туох ойууламмытын сиһилии кэпсиир

«Ким элбэби буларый?»

Өнүнэн эбэтэр кэрининэн обо хартынаба баар предметтэри ааттыыр. Ким элбэби ааттаабыт – кыайар.

«Ким өйдөөн хааллай?»

Иитээччи хартынанан кыра кэмнэ оболорго көрдөрөн баран сабар. Оболор туох ойууламмытын, персонажтар тугу гына сылдыбалларын этиэхтээхтэр.

«Аптаах турба»

Оболор уочаратынан хартынанан «Аптаах турбанан» кереллер уонна биир эрэ объёгы ааттыллар. (ийэ ыт, урдук дьизэ, эриэн куоска о.д.а.).

Эрчиллиилэр: **«Матырыяалынан тэннээ», «Быыытынан наардаа», «Биир өннөөхтөрү бул»**

(Холобур: «От курдук куөх; башня саба урдук; киһи курдук бэйэтэ улаатар; кулугэ туһэр»).

Бэлэмнэни бөлөххө

«Барытын истэбин»

(Холобур: «Ыт обото ыйылыырын, оболору кытта оонньууругар тургэнник тыынарын, уөрүүтүтэн урэрин, тыаба тыал мастары суугунатарын, бөһүөлэк оболоро оонньоон айманалларын барытын истэбин»).

Оонньуулар: «Аптаах киһи куулэйдии кэллэ», «Амтанынан быһаарабын», «Илибинэн бигээн быһаарабын», «Сытынан араарабын».

«Аптаах ситим»

Оболор хартынанан көрөн туран, уочаратынан биирдии тылы этэн, ситэрэн этии онорон иһэллэр

«Таай»

Иитээччи хартына биир эмит фрагменын о5олорго көрдөрөр, о5олор туох ойууламмытын таайахтаахтар

«Сыһаны бул»

Иитээччи хартынанан кэпсээн онороругар соруйан сыһа кэпсиир. О5олор көрөн көннөрүөхтээхтэр. Ким элбэх сыһаны булбут, кыайар.

эрчилли «Ким бол5омтолоо5уй?»

Хартынанан көрөн баран иитээччи са5алаабыт этиитин хартына ис хоһоонунан ситэрэн биэрэллэр.